

них фактів і, як правило, не вимагає на те спеціального нормативного дозволу, у праві публічному може мати місце лише у випадках і в рамках, спеціально передбачених у нормі права [12, 93].

Література

1. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс): Экзамен. справ. — О.: Юрид. л-ра, 2005.
2. Кравченко В. В. Конституційне право України. — К.: Атіка, 2000.
3. Фрицький О. Ф. Конституційне право України. — К.: Юрінком Інтер, 2002.
4. Мелашенко В. Ф. Основи конституційного права України. — К.: Вестурі, 1995.
5. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999.
6. Конституційне право України / За ред. В. Ф. Погорілка. — К.: Паук. думка, 2000.
7. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
8. Колпаков В. К. Адміністративне право України: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2001.
9. Советское административное право / Под ред. П. Т. Василенко. — М.: Юрид. лит., 1990.
10. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 черв. 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 41. — Ст. 546.
11. Агапов А. Б. Учебник административного права. — М.: Городец, 1999.
12. Харитонова О. І. Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії): Монографія. — О.: Юрид. л-ра, 2004.
13. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 25–26. — Ст. 139.
14. Чувакова А. М. Дефектність фактичних складів: Дис... канд. юрид. наук. — О., 2004.

УДК 34.028

О. Г. Осадча

ПРОЦЕСУАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СИСТЕМІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Для становлення правової держави в Україні важливе значення має правовий інститут юридичної відповідальності. Не випадково проблема юридичної відповідальності постійно знаходиться в центрі уваги вітчизняної юриспруденції.

Сучасний період характеризується використанням загальнотеоретичних положень для заглибленої розробки галузевих різновидів відповідальності, як традиційних, так і «нетрадиційних» її видів (конституційної, екологічної, сімейної, процесуальної і т. п.). Подібний підхід дозволяє точніше використовувати можливості цих різновидів юридичної відповідальності у вирішенні практичних завдань, що стоять перед тією чи іншою сферою правового регулювання. У цьому плані процесуальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності і її дослідження не можна здійснювати без використання досягнень теорії юридичної відповідальності, виходячи з якої можна більш чітко уявити зміст процесуальної відповідальності.

© О. Г. Осадча, 2006

Проблематика юридичної відповідальності має ґрунтовну розробку в галузевих юридичних дослідженнях, а також у дослідженнях у загальнотеоретичному правознавстві. Особливо відзначимо праці з проблеми юридичної відповідальності таких учених, як С. С. Алексєєв, С. Н. Братусь, І. А. Гурвич, Б. М. Лазарєв, Д. А. Липинський, І. М. Зайцев, В. В. Бутнєв.

Мета даної статті — обґрунтувати поняття і зміст процесуальної відповідальності як різновиду юридичної відповідальності, а також виявити специфіку процесуальної відповідальності серед інших видів юридичної відповідальності.

Є декілька концепцій юридичної відповідальності, у чомусь доповнюючих одна одну і в чомусь розбіжних між собою. Одні автори вважають відповідальністю реалізацію санкції правових норм, другі — примусовий захід, застосований до правопорушника, треті — виконання порушеного обов'язку під впливом державного примусу, четверті — обов'язок правопорушника перетерплювати юридично несприятливі наслідки правопорушника, п'яті — державний осуд поведінки правопорушника [1–5] і т. д. Кожен підхід до проблеми юридичної відповідальності пов'язаний зі своїм набором аргументів, що складно спростувати його супротивниками. З іншого боку, у кожного підходу існують спірні положення щодо моменту виникнення юридичної відповідальності, її місця в механізмі правового регулювання, характеристики правових відносин, у рамках яких існує юридична відповідальність, форм і способів реалізації відповідальності й інших більш приватних питань. Тим часом розходження в теоретичних позиціях породжують істотні розбіжності в припущеннях по удосконалюванню чинного законодавства.

Дві наукові концепції юридичної відповідальності варто виділити як найбільш розповсюджені:

1. Юридична відповідальність розглядається як реакція держави на правопорушення, що виражається в обов'язку особи перетерплювати заходи державно-примусового впливу за зроблене діяння у формі позбавлень особистого, організаційного чи майнового порядку [6, 185]. При цьому головною характеристикою юридичної відповідальності є покарання, через це зазнає критики існування відповідальності за об'єктивно протиправне діяння.

2. Юридичну відповідальність розглядають як виконання юридичного обов'язку на основі державного чи прирівняного до нього суспільного примусу [7–8]. На думку Б. Т. Базилева, «юридична відповідальність є обов'язком особистості суспільного життя діяти відповідно з вимогами правових норм, тобто реальна правомірна поведінка особи права» [8, 9–31]. Таким чином, юридично відповідальною людина стає вже в той момент, коли вона попадає у ситуацію, що вимагає від неї прийняття рішення, вибору найбільш оптимального, з погляду суспільних інтересів, варіанта поведінки. Саме тоді на неї покладається обов'язок діяти відповідно до розпоряджень права (позитивна відповідальність), тобто така відповідальність, яка реалізується в правомірній поведінці особистості, але вона може залишитися не реалізованою, якщо суб'єкт відповідальності поводить протиправно. У цьому випадку відповідальність здобуває ви-

гляд обов'язку перетерпіти несприятливі наслідки свого протиправного поводження (негативна відповідальність).

Юридична відповідальність має істотні специфічні особливості, що відрізняють її від інших форм соціальної відповідальності. Головна особливість юридичної відповідальності — її нерозривний зв'язок з державою, тобто юридична відповідальність покладається на учасника громадського життя безпосередньо державою, на відміну від інших видів соціальної відповідальності.

Юридична відповідальність закріплюється специфічним різновидом соціальних норм — нормами права.

Нормативне регулювання юридичної відповідальності додає їй чіткого, формально-визначеного характеру. Це виражається в точній указівці закону на суб'єкта відповідальності. Також для правової відповідальності характерна визначеність її змісту. Реалізація юридичної відповідальності забезпечується в кінцевому підсумку мірами безпосереднього державного примусу.

Варто погодитися з Б. Л. Назаровим у тому, що юридична відповідальність являє собою обов'язок виконувати розпорядження права, адресовані суб'єкту в плані всіх його юридичних зв'язків з іншими суб'єктами права [9, 250]. Визначення юридичної відповідальності через обов'язок визначеної поведінки, закріпленої нормами права, дозволяє об'єднати в єдиному понятті позитивну і негативну відповідальність, перебороти різні протиріччя в їхньому трактуванні, вивести поняття юридичної відповідальності з більш загального поняття соціальної відповідальності.

Отже, юридична відповідальність — це юридичний обов'язок дотримання і виконання передбачених нормою права вимог, що реалізується у правомірній поведінці суб'єктів, яка схвалюється або заохочується державою, а у випадку її порушення — обов'язок правопорушника перетерпіти осуд, обмеження прав матеріального, правового чи особистого характеру.

Традиційно виділяють чотири види юридичної відповідальності: цивільну, адміністративну, дисциплінарну і кримінальну. Разом з тим справедливо зазначено (С. С. Алексєєв), що відповідальність підрозділяється на види залежно від того, до якої галузі права вона належить [6, 185]. Виходячи з цієї ідеї, Н. А. Чечина і П. С. Елькінд писали, що «виражаючи своєрідність методу правового регулювання, юридична відповідальність утворює один з необхідних компонентів такого методу» [10, 34]. Оскільки процесуальне право має специфіку у змісті і у формі, обумовлену особливостями відповідного предмета і методу правового регулювання, вони виділили процесуальну відповідальність як самостійний різновид юридичної відповідальності.

Відмінна риса процесуальної відповідальності як виду юридичної відповідальності полягає в тому, що у даному випадку поняття процесуальної відповідальності містить у собі не тільки усі риси змісту інституту юридичної відповідальності, але також і характерні риси юридичного процесу, що і визначає специфіку процесуальної відповідальності.

Процесуальне право регулює визначений вид суспільних відносин, що виступають не інакше, як у формі правовідносин, урегульованих нормами проце-

суального права, знаходяться у взаємопроникненні з процесуальною діяльністю, у сфері якої вони виникають, розвиваються, змінюються і припиняються, а також припускають наявність специфічних прав і обов'язків. Процесуальна відповідальність, як складова частина відповідного методу правового регулювання, відображає своєрідність тих суспільних відносин, що складаються у сфері судочинства. Як втілення особливостей предмета і методу процесуального регулювання, процесуальна відповідальність є інструментом впливу на поведінку учасників судочинства в напрямку, що відповідає цілям судочинства.

Процесуальне право припускає можливість застосування процесуального примусу, оскільки норми процесуального права мають санкцію, що передбачає юридично несприятливі наслідки порушення диспозиції.

Процесуальна відповідальність полягає в застосуванні і реалізації санкцій правових норм, а санкції визначають міру, обсяг відповідальності, застосовуваної до порушників норм права. Будучи структурним елементом правової норми, процесуальна санкція, як і вся норма в цілому, забезпечується примусовою силою, і в цьому контексті можна говорити про процесуальну санкцію як міру державного примусу [11, 52]. У більшості випадків мова йде про санкції як у вигляді мір відновлення законності при порушенні відповідних процесуальних прав і обов'язків протиправними діями суб'єктів, так і можливості покладання на правопорушника визначеної (у тому числі власне процесуальної) відповідальності [12, 10].

Процесуальні санкції можуть бути виражені в не досягненні суб'єктом бажаного результату (при відмовленні в прийнятті заяви, припинення судочинства і т. п.) або в покладанні на нього додаткового обов'язку, карної процесуальної санкції, що припускає можливість перетерпіти обов'язок сплатити штраф, компенсацію визначених втрат іншої особи й ін.

Істотна особливість процесуальної відповідальності — оцінка державою, в особі відповідних компетентних органів і посадових осіб, результатів діяльності суб'єкта судочинства (поведінки, факту правопорушення) і його особистості. Наслідком такої оцінки є заохочення поведіння чи осудження протиправної поведінки суб'єкта. У першому випадку застосовується заохочувальна санкція, у другому — карна у вигляді накладення штрафу, відторгнення заставної маси, позбавлення процесуальних прав чи установча [13, 135–136].

Можна зробити висновок, що процесуальна санкція — це засноване на процесуальному законі заохочення за визначену заслугу або осудження особи, яка вчинила процесуальне правопорушення, у якому виявляється позитивна чи негативна оцінка державою (в особі відповідних органів) поведіння суб'єкта у сфері судочинства. Процесуальну відповідальність можна визначити як необхідність діяти в інтересах правосуддя, використовуючи права і виконуючи обов'язок, а також обов'язок нести заходи правового впливу у випадку як несумлінного поведіння, так і правопорушення. Якщо розглядати специфіку галузевої юридичної відповідальності, то можна зробити висновок, що критеріями виділення окремого виду галузевої відповідальності виступає: а) порушення норм відповідної галузі права; б) наявність спеціального галузевого ста-

тусу в суб'єкта відповідальності, в) наявність специфічних правообмежувальних мір, обумовлених предметом і методом правового регулювання визначеної галузі. Оскільки процесуальна відповідальність задовольняє всім цим критеріям, то її можна розглядати як самостійний вид галузевої відповідальності.

Як пише В. Н. Протасов, «специфіка всякої галузі права, у тому числі і процесуальної, визначається особливостями її структурної організації, тому юридична «особа» тієї чи іншої процесуальної відповідальності буде визначати особливі принципи з'єднання в ній вихідних елементів юридичної відповідальності: адміністративної, цивільної, дисциплінарної й ін., у зв'язку з цим штрафи, що накладаються судом за процесуальні порушення, можна віднести до мір уже процесуальної відповідальності, а не адміністративної» [13, 136]. Хоча, уявляється, процесуальну відповідальність не слід різко протиставляти традиційним видам відповідальності: елементи, її складові, як і в будь-якій комплексній галузі, мають «подвійне громадянство». Цієї ж думки дотримується Д. А. Липинський, який затверджує, що, незважаючи на відносну самостійність процесуальної відповідальності, не можна не відзначити її службову роль, покликану забезпечити правильний розвиток правових відносин відповідальності, а досягнення цілей процесуальної відповідальності сприяє ефективному здійсненню функцій карної, цивільно-правової і т. п. відповідальності [7, 145].

Процесуальний закон повинен передбачати ефективні засоби охорони і захисту інтересів правосуддя, ефективні процесуальні санкції. Ці санкції мають, як правило, більш жорсткий, ніж звичайно, карний характер. Їхнє існування повинне розглядатися не як випадковість, виключення з загального правила, а, навпроти, як закономірність, обумовлена «двоєдиною» сутністю судочинства [14, 187].

Отже, кожна галузева процесуальна відповідальність являє собою унікальне юридичне формування, що складається з різнорідних елементів, має свою особливу структуру, спосіб зв'язку елементів відповідальності в єдине ціле. Погляд на процесуальну відповідальність як на комплексну систему забезпечення того чи іншого галузевого процесу, тобто як на цілісність, важливий у теоретичному і практичному відношенні.

Можна помітити, що застосування мір процесуальної відповідальності, як самостійно, так і в сполученні з мірами відповідальності матеріальних галузей, а також з іншими засобами процесуального впливу може вплинути на зміцнення правопорядку в сучасній Україні.

Література

1. Самощепко Н. С., Фаркушин М. Х. Ответственность по советскому законодательству. — М., 1998.
2. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. — М.: Госюриздат, 1961.
3. Братусь С. П. Юридическая ответственность и законность. — М.: Юрид. лит., 1976.
4. Алексеев С. С. Проблемы теории права. — Свердловск.: Изд-во Свердлов. юрид. ин-та, 1972. — Т. 1.
5. Варул П. А. Методологические проблемы исследования гражданско-правовой ответственности. — Таллинн: Эсти раамат, 1986.

6. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права. — Свердловск, 1964. — Вып. 2.
7. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности. — С.Пб., 2003.
8. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). — Красноярск, 1985.
9. Назаров В. Л. Социалистическое право в системе социальных связей. — М., 1976.
10. Чечина П. А., Элькинд П. С. Об уголовно-процессуальной и гражданской процессуальной ответственности // Советское государство и право. — 1973. — № 9.
11. Коврига З. Ф. Уголовно-процессуальная ответственность. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984.
12. Чечина Н. А. Нормы гражданского процессуального права и их применение: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — Ленинград, 1965.
13. Протасов В. П. Основы общеправовой процессуальной теории. — М.: Юрид. лит., 1991.
14. Бутнев В. В. Метод гражданского процессуального права и гражданская процессуальная ответственность // Юридические записки Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова. — 1997. — Вып. 1.

УДК 340.123:342.7

О. С. Мельничук

ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ І. О. ІЛЬІНА

Права людини, їх генезис, призначення — одна з «вічних» проблем соціально-культурного розвитку людства, що пройшла через століття і незмінно знаходиться в центрі уваги політичної, правової, етичної, філософської та релігійної думки. Проблематика прав людини актуальна в різні часи, оскільки вона проявляється в різноманітних ситуаціях, при змінах у політичній, економічній і соціальній сферах, навколишньому світі, тобто пов'язана з певними факторами й обставинами. Права людини — це одна з найважливіших цінностей людського буття, яка існує в різних культурах і цивілізаціях, яка ні при яких соціальних перетвореннях не може бути відсунута, відкладена «на потім». Такий підхід до прав людини проklamується світовим суспільством, багато в чому визначається трагічною історією розвитку нашого суспільства. І він повинен незмінно затверджуватися в нашому житті, яким би не був важким і суперечливим шлях суспільного розвитку [1, 55].

Стосовно прав людини можна засвідчити два підходи в їхньому обґрунтуванні — природно-правовий і позитивістський. Мета державної влади при природно-правовому підході — забезпечення прав, початково даних природою чи творцем, акцент на автономії особистості, її індивідуальності. Позитивістський підхід до природи прав людини припускає, що їх обсяг і зміст визначаються державою, яка здійснює стосовно людини патерналістські функції.

На думку дослідника прав людини С. С. Алексеева, дуже важливо, що в сучасних характеристиках прав людини акцент із політичних (як і раніше принципово важливих) усе більше переміщується у сферу духовних основ життя людей, до вищих моральних цінностей [2, 661]. «Традиційно патерналістське ставлення держави до людини поступається місцем вільному партнерству, осо-